

SPECIALYBĖS TEKSTO SUPRATIMO SUNKUMAI DĖL ŽODŽIŲ DARYBOS

Rūta Elžbieta Katalynaitė

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Saulėtekio al. 11, LT-10223 Vilnius

El. paštas: vvka@vv.vtu.lt

Straipsnyje pateikiami sunkumai, susiję su prancūzų kalbos žodžių daryba ir panašiais reiškiniiais, tokiais kaip sudėjimas, pavertimas, perkėlimas. Tiriami rašytiniai specialybės tekstai, nes jie geriausiai perteikia mokslines idėjas. Skirtingai nei sintaksės ar semantikos sunkumai, leksinė daryba nekelia daug rūpesčių ir nėra kalbininkų tyrimų bei aptarimų objektas, vis dėlto negalima nepaisyti darybos būdų ir afiksų reikšmių dėl jų sukeliamų formos ir prasmės pasikeitimų bei susidarancių naujų leksinių vienetų, atliekančių kitokias sintaksines ir semantines funkcijas.

Reikšminiai žodžiai: žodžių daryba, afiksacija, vediniai, sudėtiniai žodžiai, leksikalizuotos sintagmos, kaitaliojimas, skaitymo strategijos.

Įvadas

Specialybės teksto skaitymas yra viena iš užsienio kalbos modulio sudedamųjų dalių ugdant bendravimo kompetenciją.

Specialybės kalba yra dažniau rašytinė. Rimti tyrimai geriau aprašomi nei aptariami žodžiu. Sakytinė kalba turi tą privalumą, kad čia yra pašnekovų vietos ir laiko bendrumas, bet ji yra trumpalaikė ir laikina – nustojus bendrauti nelieta teksto. Rašytinis tekstas yra ilgalaikis, jis turi išliekamąją vertę, jį visada galima turėti po ranka, peržiūrėti, prisiminti tai, kas buvo rašoma anksčiau, net ir gana seniai, kitaip sakant, yra daugiau ar mažiau laiko tarp emisijos ir recepcijos (Lerat 1995: 27–29, 55–57). Specialybės kalba suteikia pirmenybę rašytinei formai išplečiant grafinės sistemos – grafikų, lentelių, diagramų ir kt. – naudojimą. Anot S. Eurin Balmet ir M. Henao de Legge (Eurin Balmet 1992: 140), grafinis vaizdavimas yra teksto priedas arba kitokia formuluotė, vizualinis duomenų, reiškinių pateikimas. Be to, žodinė, arba sakytinė,

kalba yra daugiau jausminė, o rašytinė – intelektualinė (Grammaire Larousse¹⁵ tirage:13), vadinasi, mokslo problemoms spręsti arba joms aprašyti moksliniuose ar mokslo populiarinimo leidiniuose dažniau pasitelkiamas rašytinis tekstas. Be to, žodis ir raštas nelygiavertiški: žodinė kalba nuolat kinta, keičiasi, o rašytinė – remiasi griežtai nustatytu taisyklingu modeliu (Riegel 1999: 29–30). Bendravimo sąlygos nustato skirtingas žodinių ir rašytinių pranešimų formas.

Specialybės kalbų teorija remiasi bendrąja kalbų teorija, bet reikalinga atžvalga į terminus, kaip sąvokų pavadinimus, todėl reikia nuodugnai išmanyti morfologiją, turint galvoje formantus, kaip žodžių ir formų darybos priemonę. Neginčytina tai, kad sintaksės vaidmuo yra nepaprastai svarbus, gal net svarbiausias; tai sakinio sandaros, santykių tarp žodžių ir žodžių junginių, jų požymių tyrimas, tačiau šių santykių ženklai yra iš dalies morfologiniai (ir iš dalies – poziciniai), o santykiai atsiranda

ne vien dėl jungimo, bet ir dėl funkcijos bei prasmės. Morfologija nėra rimtesnių diskusijų objektas, tačiau ir ji kelia šiokių tokių rūpesčių skaitant.

Straipsnio tikslas – nagrinėti studentų tekstinės kompetencijos lygį atkreipiant dėmesį į morfologijos žinias ir dėl jų stokos pasitaikančias klaidas, analizuoti neteisingo tekstų supratimo ar prasmės iškrypimo priežastis, pateikti rekomendacijas, kaip skaitymą daryti veiksmingesnį.

Tyrimo objektai

Tyrimas aprėpia mokslinės pedagoginės literatūros studijavimą, individualaus specialybės teksto skaitymo patyčių stebėjimą ir prancūzų kalbai būdingų derivacinių afiksų reikšmių apibūdinimą.

Kiekvienas iš mūsų savo profesiniame gyvenime privalome – ar privalėsime – skaityti daug specialybės tekstų: žurnalų, pranešimų, informacinių leidinių. Dėl sparčių gyvenimo tempų skaitymas turi būti greitas ir veiksmingas. Skaitymo strategijos priklauso nuo daugelio veiksnių – asmeninių, edukacinių ir net socialinių įpročių – ir kartais sunku nutraukti tai, kas tapo mechaniška, automatizuota ir vyksta be mažesnio sąmoningumo. Tačiau visada galima gerinti skaitymo greitį ir veiksmingumą.

Nemažai studentų skaito tekstą nuo pirmo iki paskutinio žodžio, ir pirmas pasitaikęs nežinomas žodis juos sutrikdo, jie ieško žodyne absoliučiai kiekvieno žodžio ir verčia tekstą pažodžiui, tačiau ne visada pavyksta suprasti teisingai ar net apskritai suprasti. Yra ir tokių studentų, kurie tenkinasi supratę apytikriai, kartais klaidingai, bet skaito iki galo, orientuodamiesi pagal teksto žanrą, leidinio pavadinimą, straipsnio antraštę ir paantraštę, specifinius žymeklius. Viso teksto analitinis skaitymas ne visada būtinas, norint suprasti esmę. Dažniausiai kalbinio pasirengimo tikslas nėra pati kalba, bet bendravimo kompetencija – būdas pasiekti geresnį mokslinį išsilavinimą, turėti galimybę

bendrauti su ta kalba kalbančiais žmonėmis bendromis ir profesinėmis temomis, dirbti su kitakalbiais ir kitos kultūros specialistais, tobulinti kvalifikaciją. Todėl daugelio aukštųjų mokyklų ambicijos yra rengti ne siauros specializacijos inžinierius, bet suteikti jiems plačią ir atvirą mokslinę bei techninę kultūrą (Les ponts 2001: 12). Dėl to tekstai parenkami iš įvairių šaltinių: specialybės žurnalų, laikraščių, mokslinių straipsnių, diskusinių straipsnių, interviu. Pagrindinė jų funkcija yra informacinė, bet neretai siekiama emocinio poveikio, todėl ekspressivei funkcijai reikšti ieškoma vaizdingų pasakymų, vartojamos įvairios stilios figūros, ypač metaforos, metonimijos.

Tekstų įvairovė, autorių (ne visada mokslininkų, dažnai – žurnalistų) siekis – atkreipti dėmesį į iškilusias problemas – turi įtakos leksinei ir gramatinei teksto sandarai, sunkina teksto prasmės suvokimą. Kalboje (tekste) pirmiausia pastebimi žodžiai, o jų vidinė analizė yra morfologija. Tai mokslas apie žodžių sandarą, jų galimas alternacijas ir klases, į kurias jie skirstomi. Morfologijos požiūriu mažiausias prasmę turintis vienetas yra morfema, kuri dažnai reiškiasi mažesnių nei žodis segmentų pavidalu, – grafinės žodžio išraiškos (formos) ir reikšmės (semantinio turinio) junginys. Morfologijos objektas yra žodžių formos kitimai – susisteminti, pateikti principus, susieti su žodžių reikšmių kitimais (Riegel 1999: 531–542).

Morfemų alternacija gali būti gramatinė (galūnių kaitaliojimas) arba leksinė, jei kamienas keičiasi arba jungiasi su žodžių darybos afiksais – priešdėliais ir priesagomis, kurie paprastai nėra vartojami kaip atskiri žodžiai. Jei žodis padaromas sujungiant dvi (kartais daugiau) leksemas (*la composition*), kurios kitur vartojamos atskirai, tada kalbama apie sudėtinius žodžius (*mots composés*) arba leksikalizuotas sintagmas (*syntagmes lexicalisées*), kurios, sustabarėjusios sintaksinėje konstrukcijoje, prancūzų kalboje kartais būna labai ilgos, dažnai su prielinksniais *à* arba *de*, pvz., *le cycle de traitement à la vapeur* (šutinimo ciklas). Tokios leksemos kitokiame kontekste funkcionuoja kaip savarankiški

žodžiai, o čia jie turi visas formalias ir denominacines termino savybes. Vidinė sudėtinio žodžio sandara padeda iš dalies ištirti prasmę, bet pirmiausia tai priklauso nuo kategorinės ir semantinės komponentų prigimties ir nuo jų tvarkos, pagal kurią paprastai pažyminys eina pirmiau nei pažymimasis žodis. Sudėtinių keliažodžių terminų sandara beveik visada taisyklingai atitinka tipinius kiekvienos kalbos bruožus.

Gana paplitusi prancūzų kalboje yra netikroji daryba (*la dérivation impropre, dar vadinama la conversion, le transfert, la transposition, la translation*) (Riegel 1999: 546), pagal kurią jau egzistuojantis žodis keičia gramatinę kategoriją, taigi – ir prasmę. Tokia transformacija labai pagavi, kada tai susiję su būdvardžio ar veiksmažodžio vartimu daiktavardžiu: bet koks žodis su artikeliu ar kitu determinatyvu tampa daiktavardžiu. Dalyvinės veiksmažodžio formos taip pat labai lengvai paklūsta nominalizacijai pvz., *liquide* – *le liquide*, *devoir* – *le devoir*, *étudier* – *étudiant* – *l'étudiant*, *se rendre* – *le rendez-vous* (Grammaire Larousse: 25).

Tikrosios, afiksacinės, žodžių darybos (*la dérivation affixale, ou propre*) esmė – sudaryti išvestinius žodžius pridedant vieną ar kelis afiksus (priešdėlį ar priesagą) prie leksinės morfemos – kamieno: veiksmažodžio, būdvardžio, daiktavardžio arba net samplaikos, o kai kuriais atvejais kamienas kinta ir prireikia išsamios analizės, kad atpažintume vedinių giminingumą, pvz., *croire* – *incroyable*, *favorable* – *défavorable*, *le salaire* – *salarial*, *-e*, *freiner* – *le freinage*, *protéger* – *la protection*, *nouveau*, *nouvelle* – *le renouvellement*, *SMIC (salaire minimum interprofessionnel de croissance)* – *le smicard*, *E. N. A.* – *l'énarque*, *le résultat* – *résulter*.

Prancūzų kalboje, kaip ir kiekvienoje kitoje, yra labai daug priesagų ir priešdėlių, visi jie turi labiau ar mažiau išreikštą reikšmę ar reikšmes. Ne visi afiksai vienodai produktyvūs: dažniausios daiktavardžių priesagos yra *-tion* (*-ation*, *-ition*), *-age*, *-ment*, žyminčios veiksmą ar jo rezultatą, *-ure*, *-ence* (*-ance*) – būseną ar ilgalaikę patvarią egzistenciją, *-té* – savybę, *-eur*

(*-teur*) – veikėją ar instrumentą, būdvardžio priesaga *-able* (*-ible*) – galimybę, dažniausiai pasyvo prasme. Nereta ir nulinė nominalizacija, arba regresinė (atvirkštinė) daryba, kai prie kamieno ne pridedama priesaga, bet lieka tik kamienas arba jis net sutrumpėja, pvz., *transporter* – *le transport*, *employer* – *l'emploi*. Produktiviausi priešdėliai yra *in-* (*im-*), *dé-*, *mé-*, žymintys neigimą.

Derivaciniai afiksai sintaksiškai išlaiko paprasto žodžio vartoseną. Priesagos dažnai pakeičia gramatinę pagrindinio žodžio kategoriją, pvz., *aller* – *l'allure*, *procédé* – *le procédé*, o priešdėliai – gana retai, pvz. *la compréhension* – *l'incompréhension*, bet *le brouillard* – *antibrouillard*.

Didžiama išvestinių žodžių yra įtraukti į žodynus, bet atsiranda vis naujų neologizmų, kaip naujų technologijų ar vaizduotės padarinių, kurių prasmę reikia bandyti suvokti patiems pagal morfemų, leksemų, afiksų reikšmes ar žodžių jungimo principus.

Tyrimo rezultatai

Tikrinant studentų individualaus skaitymo užduotis, be daugiausia rūpesčių keliančių sintaksės (sakinio sandaros, žodžių tvarkos) sunkumų, pastebėta nemažai sakinio prasmės nesuvokimo atvejų dėl sudėtinių leksinių vienetų ir žodžių darybos. Jų priežastis ne visada lengva paaiškinti. Atkreipiamo dėmesį į tokius dalykus:

1. Nelengvai nustatoma sudėtinių vienažodžių leksinių vienetų reikšmė arba sudėtinių keliažodžių terminų ribos ir jų, kaip pažymimojo ir pažyminčiojo, semantika. Neretai į tokį junginį įsiterpia įvairiai reiškiami pažyminiai, pavyzdžiui:

Il était intéressant, à mi-parcours, de faire le point sur les orientations de cette recherche.

Il existe peu de programmes standard de traitement de données bidimensionnelles.

Vous allez tout droit jusqu'au prochain feu rouge.

La communauté européenne a absorbé 40 % du chiffre d'affaires global.

2. Žodžių gramatinės kategorijos painiojimas. Dažniausiai šitaip atsitinka tada, kai vedinys yra paprasčiausiai kitas žinomas žodis, išvestas nekeičiant formos, tik perkeliant prasmę (netikroji daryba), pavyzdžiui:

L'investissement agit à la fois sur la demande et sur l'offre des biens (iš prieveiksmio bien).

En 1992 le chiffre d'affaires international de l'ensemble de ce secteur s'est élevé à 68 milliards de francs (iš prieveiksmio ensemble).

La Communauté européenne est considérée par les responsables français comme un marché prioritaire (iš būdvardžio responsable).

Les Travaux publics sont traditionnellement plus exportateurs que le Bâtiment (iš daiktavardžio l'exportateur).

Tokiais atvejais tereikia daugiau pamąstyti ir nesunkiai pastebėsime gramatinių kategorijų – daiktavardžio ar būdvardžio – požymius: artikelį, kitą determinatyvą ar analitinio laipsniavimo komponentą plus.

3. Nepakankamai išmoktos priešdėlių ir priesagų reikšmės arba nesugebėjimas atsirinkti reikiamą iš keleto, pavyzdžiui:

L'entreprise qui investit développe les capacités de production installées (šiuo atveju žodis su -tion žymi veiksmą).

Leurs activités hors de France sont loin d'être marginales: à elles seules, les PME ont représenté, en 1990, le quart des exportations du BTB contre 35 % en 1988 (šiuo atveju žodis su -tion žymi rezultatą).

4. Itin didelis kai kurių priesagų produktyvumas, sudarant nepaprastai ilgus žodžius, neretai neturinčius lietuviško atitikmens, pavyzdžiui:

complexe – la complexification

appliquer – l'applicationnisme

le pédagogue – la pédagogie – la pédagogisation

le manuel – la manuélisation

la machine – le machinisme

le monde – mondial – la mondialisation

Tokiais atvejais būtina atžvalga ir į prancūzų, ir į lietuvių kalbos leksinės darybos tai-

sykles, o išimtiniais atvejais – vartoti aprašomąjį nusakymą.

5. Kruopštumo ir atidumo stoka taip pat gali sukelti niekaip kitaip nepaaiškinamą prasmės iškreipimą, pavyzdžiui:

On connaît de nombreux autres exemples étonnants de gestion des bases de données.

Une machine est un ensemble, constitué par un certain nombre de pièces élémentaires judicieusement assemblées, destiné à la satisfaction d'un programme de besoins donné.

L'Aude a récemment été choisi pour la construction d'une „ferme éolienne” qui utilise deux des principales sources d'énergie: le vent et le soleil.

Vienas iš žodžių darybos atvejų yra būdvardžio arba dalyvio nominalizacija. Pateiktuose pavyzdžiuose turime daiktavardį *les données* – *les bases de données* ir du dalyvius, suderintus su pažymimaisiais žodžiais: *donné* – *un programme donné* ir *assemblées* – *les pièces assemblées*. Čia susiduriame su gramatine daryba – derinimu ir priklausomybės raiška su prielinksniu *de*. Veiksmažodžio *être* dalyvis *été* paprasčiausiai sutampa su daiktavardžiu *l'été*, bet jų painiojimas visiškai nepateisinamas, nors, tiesą sakant, retkarčiais taip atsitinka. Šiuo atveju tai nesusiję su žodžių daryba.

6. Mokslinio ar techninio žodžių junginio pakeitimas vaizdingu pasakymu, pavyzdžiui:

Parmi les pays de la zone affichant une bonne santé économique, Taïwan est le marché le plus prometteur.

Au milieu des années 1970, après deux décennies de progrès très modestes, les pionniers de l'intelligence artificielle aboutirent à une conclusion générale et fondamentale: seule une accumulation fantastique de connaissances nous permet de nous comporter intelligemment.

Que se passe-t-il lorsque les chefs d'entreprises, confiants dans l'amélioration du climat des affaires, décident d'accroître leurs projets d'investissement?

Šiuose pavyzdžiuose nesunku atspėti autorių norą paveikti skaitytoją ne tiesiogiai įvardijant reiškinių, bet perkeltine prasme, lyginant su kito mis gyvenimo sritimis – medicina, anatomija, klimatologija. Tiesiogine prasme galėtų būti

taip: *une bonne santé économique = une bonne situation économique, l'intelligence artificielle = l'ordinateur, le climat des affaires = les conditions des affaires*.

Žinoma, visi minėtieji reiškiniai tekste yra susipynę, be to, didesnis semantinis krūvis tenka sintaksiniams santykiams ir, kaip visada, nereikia pamiršti konteksto.

Pasmės pasikeitimai, atsiradę dėl formalių, t. y. žodžio formos, pasikeitimų, specialybės tekstuose dažniausiai atitinka specialisto patirtį, o nespecialistas juos interpretuoja nelabai aiškiai, nevisiškai apibrėžta, platesne prasme (Nyckees 1998: 110). Pirmo kurso studentai dar neišmano savo specialybės ir todėl susiduria su terminų prasmės suvokimo problemomis. Tačiau reikia dirbti su žodynu, priešdėlių ir priesagų reikšmėmis, kurios dažnai būna daugiareikšmiškos, o jų veikimas gana sudėtingas, taikyti įvairias skaitymo strategijas, sudaryti kiek galima išsamesnes žodžių šeimas, pagal kurias, žinant darybos taisykles, galima nustatyti nežinomo žodžio prasmę: nuo žinomo prie nežinomo.

Žodžių darybos klaidos iškreipia sakinio ar viso teksto prasmę, tad būtina nustatyti pagrindinių priesagų ir priešdėlių reikšmes, jų nepainioti norint skaityti greitai ir teisingai suprasti turinį.

Išvados

1. Skirtingai nei griežtai nustatyta prancūzų kalbos žodžių tvarka ir su ja susiję sintaksinių struktūrų vartojimo keblumai, morfologijos požiūriu sunkumų yra gerokai mažiau, tačiau pastaruoju metu smarkiai plečiasi žodžių daryba arba pasitelkiama retai vartojamų leksemų ir todėl gausėja žodžių šeimų.
2. Atsirandantys vis įmantresni naujadarai, kaip naujų technologijų ar vaizduotės padariniai, suprancūzinti skoliniai dažnai neturi lietuviško atitikmens ir jų prasmę reikia suvokti pagal morfemų, leksemų, afiksų reikšmes ar žodžių jungimo principus arba vartoti aprašomąjį nusakymą.

3. Sudėtiniai leksiniai vienetai ir išvestiniai žodžiai neretai sudaro daug sunkumų teisingai sakinio prasmę suvokti. Derivaciniai afiksai sintaksiškai išlaiko paprasto žodžio vartoseną, bet priesagos dažnai keičia gramatinę pagrindinio žodžio kategoriją.
4. Sakinio prasmės nesuvokimo priežastys dėl sudėtinių leksinių vienetų ar išvestinių žodžių vartojimo yra gana įvairios: ne visada lengvai nustatomos jų ribos ir komponentų semantika; painiojamos gramatinės kategorijos daiktavardis – būdvardis ar dalyvis – prieveiksmis, ypač tada, kai vedinys yra kitas žinomas žodis, išvestas nekeičiant formos, tik perkeliant prasmę; nepakankamai išmoktos afiksų reikšmės ar nesugebėjimas atsirinkti reikiamą iš keleto dėl jų daugiareikšmiškumo; itin didelis kai kurių priesagų produktyvumas ir labai ilgi vediniai; mokslinio ar techninio žodžių junginio pakeitimas vaizdingu pasakymu siekiant paveikti skaitytoją.
5. Pirmo kurso studentai dar neišmano savo specialybės, todėl susiduria su terminų prasmės suvokimo problemomis. Reikėtų daugiau dirbti su žodynu, afiksų reikšmėmis, taikyti įvairias skaitymo strategijas, sudaryti kiek galima išsamesnes žodžių šeimas, gerinti skaitymo greitį ir veiksmingumą.

Literatūra

- Eurin Balmet S. Henao de Legge, M. 1992. *Pratiques du français scientifique*. Paris: Hachette.
- Grammaire Larousse du XXe siècle. Paris: Librairie Larousse, 15e tirage.
- Lerat, P. *Les langues spécialisées*. 1995. Paris: Presses Universitaires de France.
- Les ponts une école en mouvement*. 2001. Paris: école Nationale des Ponts et Chaussées.
- Nyckees, V. 1998. *La sémantique*. Paris: Editions Belin.
- Riegel, M., Pellat, I.-C., Rioul, R. 1999. *Grammaire méthodique du français*. Paris: Presses Universitaires de France.

DIFFICULTIE OF UNDERSTANDING SPECIALITY TEXTS CAUSED BY WORD-BUILDING

Rūta Elžbieta Katalynaitė

The article deals with some difficulties, concerning word-building and similar phenomena in French, such as composition, conversion transfer. Written speciality texts are investigated as they convey scientific ideas in the best way. Differently from the difficulties in syntax and semantics the lexical word-building is not a big trouble and therefore not a subject dealt with by linguists, still we can not neglect the changes of meanings of word-building and affixes, new lexical units, carrying out other semantic and syntactic functions.

Keywords: word-building, affixation derivatives, complex words, lexicalized syntagma, alternation, reading strategies.

Įteikta 2006-01-16; priimta 2006-02-22